

Hatay Devleti Dönemi (02.09.1938-29.06.1939) Hatay’da Sağlık Alanında Yaşanan Gelişmeler*

Hatay State Period (02.09.1938-29.06.1939) Developments in the Field of Health in Hatay

Mahmut Bolat¹

¹Doç. Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, <https://orcid.org/0000-0003-2276-6018>

Öz

Amaç: Bu çalışmada, Hatay Devleti’nin sağlık teşkilatı, sağlık politikaları ile bu dönemde Hatay Devleti’nde görülen hastalıklar ve bu hastalıkları önlemeye yönelik yapılan mücadelelerin ortaya konması amaçlanmıştır.

Yöntem: Bu çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi metodu kullanılmış ve Hatay Devleti’nin Resmi Gazetesi ve Hatay Devleti Millet Meclisi Zabıtları gibi resmi yayınları yanında dönemin gazeteleri, arşiv belgeleri ve telif-tetkik eserler kullanılarak Hatay Devleti dönemi Hatay’da sağlık alanında yaşanan gelişmeler konu edilmiştir. Bu çalışma, Haziran-Ağustos 2024 tarihleri arasında hazırlanmıştır.

Bulgular: Hatay Devleti dönemi sağlık alanında özellikle önceki dönemden kalan sorunlar ki bunlar; yetersiz sağlık kurumu ve personeli ile manda idaresi döneminde gereken ilgi gösterilmediğinden ciddi bir sorun haline gelmiş başta sıtma olmak üzere trahom ve verem gibi hastalıklardır. Hatay Devleti bu temel problemlerinin çözümüne yönelik olarak verdiği sağlık mücadelesinde, ihtiyaç duyulan kurum ve teşkilatlar oluşturulmasına, bu kurumlarda nitelikli sağlık personeli istihdam etmeye çalışmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Devleti de bu problemlerin çözümüne yakın ilgi göstermiş ve görevlendirdiği kişi ve kurumlar vasıtasıyla bu mücadeleye katkı sunmuştur.

Sonuç: Hatay Devleti kurduğu sağlık kadrosu ve teşkilatı ile Hatay’ın sağlık sorunlarının çözümü için mücadele etmiştir. İdari ve hukuki düzenlemelerinin yanı sıra, yeni hastane ve dispanserlerin kurulması, mevcutlarının şartlarının iyileştirilmesi, kapasitelerinin artırılması ve buralara nitelikli sağlık personeli temin edilmesine çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hatay Devleti, Hatay Millet Meclisi, Sağlık Politikaları, Sıtma

ABSTRACT

Objective: The aim of this study is to reveal the health organization of the Hatay State, health policies, diseases seen in the Hatay State during this period and the struggles against them.

Method: In this study, document analysis method, one of the qualitative research methods, was used and the developments in the field of health in Hatay during the period of the State of Hatay were discussed by using official publications such as the Official Gazette of the State of Hatay and the Minutes of the National Assembly of the State of Hatay, as well as newspapers of the period, archival documents and copyrighted works.

Findings: The problems in the field of health in the period of the State of Hatay, especially the problems that remained from the previous period, such as inadequate health institutions and personnel, and diseases such as malaria, trachoma and tuberculosis, which had become a serious problem due to the lack of attention during the mandate administration. In its health struggle to solve these basic problems, the State of Hatay tried to establish the necessary institutions and organizations and to employ qualified health personnel in these institutions. The Republic of Turkey also paid close attention to the solution of these problems and contributed to this struggle through the people and institutions it assigned.

Conclusion: The State of Hatay struggled to solve Hatay's health problems with the health staff and organization it established. In addition to its administrative and legal arrangements, it endeavored to establish new hospitals and dispensaries, improve the conditions of the existing ones, increase their capacities and provide them with qualified health personnel.

Keywords: Hatay State, Hatay National Assembly, Health Policies, Malaria

* Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi 2025;15(1):165-174

DOI: 10.31020/mutfd.1543603

e-ISSN: 1309-8004

Geliş Tarihi – Received: 04 Eylül 2024; Kabul Tarihi- Accepted: 07 Aralık 2024

İletişim- Correspondence Author: Mahmut Bolat <mbolat@ahievran.edu.tr>

Giriş

Atatürk'ün 1936'da Hatay ismini verdiği Osmanlı döneminde İskenderun Sancağı olarak adlandırılan Hatay bölgesi, I. Dünya Savaşı sırasında işgal edilmemiş olmakla birlikte, I. Dünya Savaşı sonrası Osmanlı Devleti'nin imzaladığı Mondros Mütarekesine aykırı olarak 1918 yılı sonlarında Fransızlarca işgal edilmiştir.

Bu süreçte, I. Dünya Savaşı'nın sonlarında Yıldırım Ordular Grup Komutanlığına bağlı VII. Ordu komutanı olarak bu bölgede bulunan ve Mütarekenin imzalanması sonrası Yıldırım Ordular Grubuna komutan olarak atanan Atatürk, bu dönemden itibaren bölgenin işgal edilmesi ve İtilaf Devletlerinin Anadolu içlerine sokulması tehlikesine karşı önlemler almakla ve bu konuda Osmanlı hükümeti temsilcilerini uyarmakla birlikte, Yıldırım Ordular Grup Komutanlığının lağvedilmesi ile grup komutanlığı sırasındaki girişimlerinden sonuç alamamıştır. Bununla birlikte Atatürk'ün kırk asırlık Türk yurdu olarak nitelendirdiği bölgede, Atatürk'ün şahsi meselesi olarak sahiplenerek başlattığı ve ömrü boyunca sürdürdüğü ve aldığı tedbirler sayesinde ancak ölümünden sonra 1939 yılında tamamlanan Hatay mücadelesi başlatılmıştır.

Bu mücadele iki aşamalı olarak gerçekleşmiştir. Hatay bölgesinin, Türk Milli Mücadelesinin başarıya ulaşması amacıyla izlenen politika gereği olarak ve ileride siyasi konjonktürün Türkiye lehinde olduğu bir dönemde yeniden Türkiye'ye katılması amacıyla yönelik bir takım özel koşulları içeren 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Antlaşması ile Fransa mandasına bırakıldığı döneme kadar silahlı mücadele ve bu aşamadan sonraki süreçte de siyasi mücadele safhası yaşanmıştır.

Bu ikinci aşamada, Hatay için yapılan ve siyasi ve kültürel mücadele ile geçen süreç sonrası, Suriye üzerinden Fransız manda yönetiminin kaldırılması ve bu ülkeye bağımsızlık verilmesi amacıyla Fransa ile Suriye arasında 9 Eylül 1936'da bir antlaşma yapılmış ve bu antlaşma Sancağın statüsü sorununu yeniden ortaya çıkarmıştır. Bu antlaşmada Hatay bölgesi için açık bir hüküm bulunmamakta ve bu durum da Sancağın bağımsızlık sonrası Suriye Devleti'ne bırakılacağı anlamına gelmekteydi. Bu noktada hemen harekete geçen Türkiye, Fransız hükümetine 9 Ekim 1936'da bir nota vererek Suriye'ye tanınan bağımsızlık hakkının İskenderun Sancağı'na da tanınmasını istemişti.¹⁻⁴

Türkiye bu süreçte, meseleyi iki aşamalı bir plan ile çözmeyi tasarlamıştır. Buna göre meseleye toprak isteyerek değil, Suriye'ye tanınacak bağımsızlığın Sancak bölgesine de tanınması ve Hatay bölgesinin bağımsızlığı elde edildikten sonra Türkiye'ye katılımının sağlanması şeklinde yürütülecek bir plan uygulamaya konulmuştur.

İkili görüşmelerden bir sonuç elde edilemeyince sorun, çözümü için Milletler Cemiyeti'ne götürülmüş ve nihayetinde 26 Ocak 1937'de bir prensip anlaşmasına varılmıştı. Anlaşmaya varılan konular 27 Ocak'ta "Sandler Raporu" şeklinde Milletler Cemiyeti tarafından oybirliği ile kabul edilmiş ve buna göre; Sancak, iç işlerinde tam bağımsız, fakat Suriye ile gümrük birliği halinde olan ve bir statü ve bir anayasa ile idare edilen "ayrı bir varlık" olarak kabul edilmişti.^{3,5-10}

Milletler Cemiyeti Konseyinin aldığı bu karar Hatay'da ve Türkiye'de büyük bir sevinçle karşılanmış ve bu başarı Hatay ve Türkiye'de 31 Ocak 1937'de tertip edilen Milli Hatay Mitingleri ile kutlanmıştır.^{11,12}

3 Temmuz 1938'de, Türkiye ile Fransa arasında Sancak'ın topraksal bütünlüğünün ve siyasal statüsünün ortaklaşa korunmasına ilişkin bir askeri antlaşma yapılmış, Türk-Fransız Antlaşması'nın imzalanmasından sonra, Ağustos ayında seçmenler belirlenmiş ve yapılan seçim sonucu Sancaktaki Türk topluluğu, Sancak Meclisi'nde 40 milletvekilliğinden 22'sini elde etmişti. Sancak Meclisi, ilk toplantısını 2 Eylül 1938'de yapmış ve Sancağa, "Hatay Devleti" ismini vererek bağımsız Hatay Devleti'ni kurmuştur.¹³

5 Eylülde ise Dr. Abdurrahman Melek başkanlığında Hatay Hükümeti kurulmuş ve Melek, Adalet Bakanlığına Cemil Yurtman, Maliye ve Gümrük Bakanlığına Cemal Baki, Bayındırlık ve Tarım Bakanlığına Kemal Alpar'ı

atararken, Hatay Devleti'nin ilk sağlık bakanı olarak Ahmet Faik Türkmen'i bu görevine ek olarak kültür ve eğitimi de kapsayacak şekilde Eğitim ve Sağlık Bakanlığına getirmiştir.⁵

II. Dünya Savaşı öncesi siyasi konjonktürün lehine olduğu dönemi iyi değerlendiren Türkiye, Hatay meselesinin çözümü için yaptığı girişimler sonucu 23 Haziran 1939'da yapılan anlaşma ile Hatay'ın Türkiye'ye katılımını Fransa'ya kabul ettirmiş ve Hatay Millet Meclisi de 29 Haziran 1939'daki son toplantısında, oybirliğiyle Türkiye'ye katılma kararı almıştır.¹⁴

Amaç

Bu çalışmada, 2 Eylül 1938 tarihinde kurularak 29 Haziran 1939'da Hatay Millet Meclisi'nin aldığı kararla Türkiye Cumhuriyeti'ne katılan "Hatay Devleti"nin sağlık teşkilatı, sağlık politikaları ile bu dönemde Hatay Devleti'nde görülen hastalıklar ve bunlara yönelik yapılan mücadelelerin ortaya konması amaçlanmıştır.

Yöntem

Bu çalışma, nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi metodu kullanılarak kaleme alınmıştır. Çalışmada öncelikle Hatay bölgesinin 1918 yılı sonlarında Fransız işgaline uğramasından bağımsız Hatay Devleti'nin kurulmasına kadar geçen süreç ele alınmış, Fransız idaresi döneminde Hatay'da sağlık alanında yaşanan gelişmeler incelenmiş ve sonrasında Hatay Devleti döneminde sağlık alanında gelişmeler; Hatay Devleti sağlık teşkilatı, Hatay Devleti sağlık politikaları ve bu dönemde Hatay'da görülen hastalıklar ve bunlara yönelik yapılan mücadeleler konu edilmiştir. Literatür taramasında bu süreci kapsayan dönemde Hatay'da sağlık alanında yaşanan gelişmeler ile ilgili basılı kaynaklara ulaşılmış ve Hatay Devleti Resmi Gazetesi, Hatay Devleti Millet Meclisi Zabıtları, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi belgeleri, dönemin gazeteleri ile telif ve tetkik eserler kullanılarak makale kaleme alınmıştır. Bu çalışma, Haziran-Ağustos 2024 tarihleri arasında hazırlanmıştır.

Bulgular ve Tartışma

1. Fransız Manda İdaresi Döneminde Hatay Sağlık Hayatı

Fransız manda idaresi dönemi Hatay'da yerel ihtiyacı karşılayacak yeterli düzeyde sağlık kuruluşları ve sağlık personelinin bulunmadığı görülmektedir. Bu dönemde örneğin; 1924 yılında Antakya, İskenderun ve Kırıkhan'da sağlık hizmeti vermek üzere birer dispanser açılmış olmakla birlikte bu kurumlar ihtiyacı karşılayamadığı gibi bu merkezlere bağlı köylere de sağlık hizmeti götürülemediydi. Bölgede sıtma, trahom ve verem gibi hastalıkların yaygın olarak görüldüğü bu dönemde, bataklıklardan kaynaklanan sıtma hastalığına karşı mücadele verilmek istense de bu konuda gerekli adımlar atılamamıştır. Sancak'ta bu soruna yönelik sağlık müdürlüğü komisyonu oluşturulmuş olmakla birlikte, bu komisyon hiçbir faaliyette bulunmamış ve sıtma bölgede giderek yaygınlaşmıştır. Sancak'ta sağlık işlerinin iyice kötüleşmesi üzerine o döneme kadar halk sağlığına duyarsız kalan Fransız manda idaresi ticari amaçlı dispanserlerin açılmasını teşvik etmiş, açılan dispanserler yanında yeterli doktoru bulunmamakla birlikte, 1932 yılında modern bir hastane açılmış ve hatta Fransız manda idaresi bu hastaneye yıllık 12.000 lira civarında destekte bulunmuştur.¹⁵

Fransız manda idaresi, o dönemde ciddi ihtiyaç duyulan bu sağlık kurumlarının açılmasına önayak olmakla bir bakıma, kendileri olmazsa bu türden hizmetlerin halka ulaştırılamayacağı imajını vererek, bölge halkını kendine bağımlı kılmayı ve böylece bölgedeki hakimiyetlerini sağlamlaştırmayı amaçlamıştır.

1930'lu yıllara gelindiğinde ise Hatay halkına sağlık hizmeti vermek üzere İskenderun'da bir Hükümet Hastanesi ile fakir ve düşkünler için bir Belediye Dispanseri; Antakya'da Saint Jozef Sörlere (rahibe-hemşireler) Şifa Yurdu, Belediye Dispanseri, Doktor Alber Beyluni'ye ait özel bir hastane, halkın "mürüsten" dediği ilkel bir tımarhane; Kırıkhan'da sörlere (rahibe-hemşireler) ait bir hastanenin bulunduğu

görülmektedir. Bu kurumlarda Antakya’da dokuz doktor ve altı diş hekimi; İskenderun’da on doktor, dört diş hekimi ve bir bakteriyolog; Kırıkhan’da dört doktor, iki diş hekimi ve Reyhaniye (Reyhanlı)’de de bir doktor görev yapmaktaydı. Bunların yanı sıra Antakya’da beş, İskenderun’da dört, Kırıkhan ve Reyhaniye’de ikişer eczane bulunmaktaydı.¹⁶

O dönemde yaklaşık 200.000 nüfusa sahip Sancağın sağlık hizmetleri için bu kurum ve personelin yetersiz kaldığı, sağlık hizmetlerinin ihmal edildiği, özellikle köylere ulaşmadığı belirtilerek sağlık hizmeti alamayan halkın bu ihtiyacını karşılamak için Halep’e gitmek zorunda kaldığı ayrıca Amik bataklıklarından kaynaklanan sıtma sorununa karşı gerekli önlemler alınmadığından, buradan kaynaklanan ölüm oranının ciddi düzeyde arttığı ifade edilmiştir. Bu duruma dikkat çeken ve Hatay’ın Milletler Cemiyetince ayrı bir varlık olarak tanındığı 1937 yılında Hatay’ın Türkiye’ye katılımına yönelik çalışmalar yapmak üzere bölgeye gelen Türk heyetinin, Türkiye Cumhuriyet Hükümeti’ne sunduğu raporda, bölgede yaşanan sağlık sorunlarının çözümü için Antakya ve Belen’de birer hastane ile Reyhaniye, Ordu (Yayladağı), Kırıkhan ve Süveydiye (Samandağ)’de ise birer dispanser daha açılmasının gerekli olduğu ifade edilmiştir.¹⁷

Türk heyetinin bu raporu ve bölgede yaşanan sağlık sorunları sonrası bu duruma duyarsız kalmayan Türkiye Cumhuriyeti, Türkiye Kızılay Cemiyeti vasıtasıyla 1938 yılında Sancak’ta açtığı dispanserler vasıtasıyla sağlık hizmeti vermeye başlamıştır. Antakya, Şeyhköy (Şenköy) ve Reyhaniye’de şubeler açan Türk Kızılay Cemiyeti’nin sağlık hizmetinden özellikle fakir halk yararlanmıştır. Daha sonra hizmet alanı genişleyerek İskenderun, Kırıkhan, Belen, Aktepe, Ordu, Harbiye, Süveydiye ve Kuseyr’de hasta tedavisine başlanılmış ve bu hastaların tedavisinde halkevi etkin rol oynamış ve hastaların tedavisinde kullanılan çoğu ilaç halkevi tarafından temin edilmiştir.¹⁶

Bu arada Hatay’ın demografik yapısını oluşturan değişik din, ırk ve mezheplerden toplulukların oy oranına göre temsil edilecekleri, Hatay Meclisi seçimlerinin yaklaştığı sırada Türkiye Cumhuriyeti, Türklerin oy oranını arttırmak amacıyla, Türkiye’de bulunan Hatay kökenlileri, Sancağa gitmeye teşvik etmiş ve bu kişilere 29 Kasım 1937’den itibaren bu durum tebliğ edilmiştir. Bu kapsamda Hatay’a gelen bu kişiler arasında yer alan doktorlar da hemen çalışmaya başlayıp, halka ücretsiz sağlık hizmeti vermişlerdir.¹⁶

Türkiye tarafından uygulanan bu politikanın bir diğer amacı da; bölgeye sağlık hizmeti vermek amacıyla gelen bu kişi ve kurumlar vasıtasıyla, Hatay’ın bağımsızlığı ve sonrasında da Türkiye’ye katılımı için çaba göstermek ve yaptıkları propagandalar ile bölge halkını bu amaca yönelik örgütlemek olmuştur.

2. Hatay Devleti Sağlık Politikaları, Sağlık Örgütü ve Bu Dönemde Hatay’da Sağlık Alanında Yaşanan Gelişmeler

Sancak Meclisini oluşturacak milletvekillerini seçmek üzere 1938 yılı Ağustos ayı başında bir ve ikinci derece seçmenlerin belirlenmesinden sonra, 20 Ağustos günü Sancak Seçim Komisyonu toplanmış ve milletvekilliği için başvuruların Meclis için öngörülen 40 kişiyi aşmadığı görülerek, yayımlanan aday listesindeki kişiler milletvekili seçilmiş sayılmışlardır. Bu karar sonrası Sancak Meclisi: 22 Türk, dokuz Alevi (Nusayri), iki Arap, beş Ermeni ve iki Ortodoks üyeden oluşmuştur.¹⁶

Bu şekilde belirlenen Hatay Millet Meclisi’nin ilk toplantısı, 2 Eylül 1938 Cuma günü saat 10.00’da başlamıştı. Saat 11.30’da devlet reisinin seçimine geçilmiş ve Mecliste hazır bulunan 40 milletvekilinin oybirliği ile Tayfur Sökmen’in devlet reisliğine seçilmiştir. Saat 11.45’te devletin adı “Hatay Devleti” olarak kabul edilmiş ve Hatay Devleti Cumhurbaşkanı Tayfur Sökmen de 5 Eylül 1938 günü Dr. Abdurrahman Melek’i hükümeti kurmakla görevlendirmiştir.^{5,16,18}

Hatay kabinesinin kimlerden oluşacağı ve bakanların görev alanları, Ulus Gazetesi’nin 6 Eylül 1938 tarihli nüshasında yer almış ve haberde: “Hükümetini kurmaya memur edilen Abdurrahman Melek yarın yeni

kabineyi açıklayacaktır. Bu kabinede başvekil dahiliye, hariciye ve müdafaa nezaretlerini üzerine alacak, Adliye Nezaretine Cemil Yurtman, İktisat, Maliye, Gümrük Nezaretine Cemal Baki, Nafia Ve Ziraat Vekaletlerine Kemal Alper, Maarif Ve Sıhhat Vekaletlerine Ahmet Faik Türkmen getirilecektir” denilmişti. Yine aynı haberde nezaret müsteşarlıklarına getirilecek isimler de açıklanmış ve sıhhat için Doktor Sıtkı Osman Bey’in adı verilmiştir.¹⁹

Başbakan ve dört bakandan oluşan ve tamamı Türklerden meydana gelen hükümetin programı, Hatay Halk Partisi’nin programının hemen hemen aynısı idi. 6 Eylül 1938’de toplanan Hatay Meclisi, hükümete güvenoyu vermiş²⁰ milletvekilleri tarafından kabine üyelerinin sorulması üzerine Başbakan Dr. Abdurrahman Melek bakanların isimlerini şu şekilde açıklamıştır: Adliye Vekili Cemil Yurtman, Maliye Vekili Cemal Baki, Maarif ve Sıhhat Vekili Ahmet Faik Türkmen, Nafia Vekili Kemal Alpar.¹⁸ Bu bakanların yanı sıra Dr. Abdurrahman Melek, başbakanlığına ek olarak içişleri, dışişleri ile savunma bakanlıklarını da üzerine almıştır.¹

2.1. Hatay Devleti Sağlık Teşkilatı ve Sağlık Politikaları

Melek başkanlığında kurulan ve toplam beş kişiden oluşan Hatay Hükümetinin ilk sağlık bakanı olarak Ahmet Faik Türkmen, Maarif ve Sıhhat Vekili olarak atanmıştır. 1908 yılında Antakya’da doğan Ahmet Faik Türkmen, dış hekimliği ve felsefe eğitimi almış, Şubat 1939’a kadar Hatay Devleti’nin eğitime ek olarak sağlık bakanlığı görevini yürütmüştür.^{17, 37}

Melek, Hükümet üyelerini açıklamasının ardından, Hükümet programını da açıklamış ve Hükümet olarak programlarının ruhu ve esasının, Kemalizm rejimi ve bunun bütün gereklilikleri olduğunu ifade etmiş ve Hükümetinin sağlık politikaları hakkında şunları söylemiştir: “...*Sihhi durumun fenni ve medeni vasıtalarla ıslahına çalışarak nüfusumuzu çoğaltmak, şehirleri, köyleri imar etmek yapacağımız işlerin başlıcalarıdır... Memlekete zirai bakımdan binlerce hektar arazi ve sihhi bakımdan yüzbinlerce insan kazandıracak olan bataklıkların kurutulması işlerini ön safta tutmak esaslı bir umdemizdir.*”^{18,21,22}

Yine aynı oturumda Meclis Encümenleri ve bu encümenlere seçilen milletvekilleri de açıklanmış ve Sıhhiye ve Kültür Encümenine: Doktor Vedi Bilgin, Doktor İbrahim İnal, Hikmet Celal, Arif Hikmet, Doktor Basil, Süleyman Tuhani, Zeynelabidin Cilli, Nuri Aydın, Eczacı Abbas Ülkü seçilmişlerdir.¹⁸

26 Ekim 1938 tarihli Hatay Devleti Resmi Gazetesinde sağlık bakanlığı kadrosu da açıklanmış, buna göre bakanlık kadrosunda: birer müsteşar, sıtma ve trahomla mücadele umum müdürü, katip, Antakya hükümet tabibi, İskenderun hükümet tabibi, Kırıkhan hükümet tabibi, Ordu (Yayladağı) hükümet tabibi, Devlet Hastanesi operatörü, Devlet Hastanesi röntgen mütehasısı, Devlet Hastanesi dahiliye mütehasısı, Devlet Hastanesi eczacısı, Devlet Hastanesi katip ve muhasibi, Devlet Hastanesi hasta bakıcısı istihdam edilmiştir.²³

Hatay Devleti döneminde, Hatay’da yaşayan ve sağlık alanında eğitim almış 13 doktor, beş dış hekimi, beş eczacı, bir veteriner ve üç sıhhiye mektebi mezunu olmak üzere toplam 27 sağlık mensubu bulunmaktaydı. Bunların yanı sıra Hatay Devleti yürütme ve yasama organlarında sağlık eğitimi almış kişiler de mevcuttu. Başbakan Abdurrahman Melek’in yanı sıra üç milletvekili; İbrahim İnal, Basil Huri ve Vedi Bilgin doktordur. Maarif ve Sıhhat Vekili Ahmet Faik Türkmen ise felsefe eğitimi yanında dışçilik eğitimi de almıştır.¹⁷

Bu dönemde Hatay’daki sağlık kuruluşları olarak Antakya, İskenderun, Ordu ve Kırıkhan’da hükümet tabiplikleri ve İskenderun ve Antakya’da iki büyük hastane bulunmaktaydı¹⁶ ve 9 Ekim 1938’de ise Ordu nahiyesinde 5 yataklı dispanser açılarak, halkın hizmetine sunulmuştu.¹⁵

Yaklaşık 200.000 nüfuslu bölgede elbette ki bu sayı yetersizdir. Özellikle köylere sağlık hizmetleri ulaşamıyor ve bu yetersizlik içerisinde halk, sağlıkla ilgili sorunlarını ya geleneksel yöntemlerle ya da Halep’e giderek çözmeye çalışıyordu. Bu arada, Hatay Devleti’nin sağlık sorunlarını çözmek için Türkiye’nin de katkıları ile

mücadele içerisinde bulunduğu bu dönemde mevcut sıkıntıları arttıran bir gelişme yaşanmıştı. Hatay Devleti'nin kuruluşundan itibaren Hatay'da istediklerini yapamayan Fransız ve Suriyeliler, Hatay Devleti'ni kendilerince yola getirmek için 20 Ekim 1938 günü gece yarısından itibaren Hatay-Suriye sınırını kapatmışlardı. Amaç Hatay Devleti'ni, Türkiye sınırı da kapalı olduğundan, dışarıdan destek almasının önüne geçerek zor durumda bırakmak ve Hatay Devleti'nin bu durumundan istifade ile ona istediklerini yaptırabilmektir. Bu noktada Türkiye, Hatay ile ilgili her konuya olduğu gibi, bu konuya da el atmış ve Türkiye-Hatay sınırını açarak, bu problemi çözmeye çalışmıştır.^{15,17}

Sınırın kapatılması öncesinde de Suriye hükümeti, Hatay'dan Suriye'ye özellikle de Halep'e gideceklere zorluk çıkarmış ve bu durum Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmay Başkanlığına sunulan raporda da belirtilmiştir.²⁴

Bu arada 22 Ekim 1938'de söz olarak ifade edilen ve hastanelerde hemşirelik yapan rahibelerin yarattığı ve Hatay'daki Fransız Delege Binbaşı Robert Collet'in de konuya el atması ile siyasi bir boyut kazanan, bir sorun da yaşanmıştır. Hatay Devleti Resmi Gazetesinde belirtildiğine göre; Devlet Hastanesinde görevli rahibelerden sekizi (İrene Düran, Elizabet, Mari Gosef, Eeonz, Mari Nativite, Viyane, Felisite ve Fransua) 22 Ekim 1938 tarihinde görevlerini izinsiz terk etmiş ve bu nedenle de rahibeler görevlerinden istifa etmiş kabul edilerek, karar 25 Ekim 1938 tarihinde sağlık bakanı ve müsteşarı tarafından ilgililere tebliğ olunmuştur.²⁵

Hatay Devleti başbakanı Dr. Abdurrahman Melek bu olayı şu şekilde aktarmaktadır: *“İskenderun'da Sancak idaresinde bir devlet hastanesi ile Antakya'da Fransız rahibelerinin hususi bir hastanesi vardı. Antakya Belediyesi rahibelerle mukavele yaparak hastaları ücret mukabilinde hastanede yatırırdı. Bunun için Antakya Belediyesi rahibelere çok borçlanmıştı; borcunu peyderpey ödüyordu. İskenderun hastanesinde de birkaç rahibe hasta bakıcı olarak yerleşmişti. Buraya tayin ettiğimiz başhekim, rahibelerin vakitli vakitsiz hastaneden çıkmalarını men ettiği için aralarında geçimsizlik başlamıştı. Bir gün başhekim sert muamele yaptığından rahibeler, elbiselerini ve çamaşırlarını alıp sokağa fırlamışlar, kapı kapı dolaşıp “bizi hastaneden kovdular” diyerek İskenderun'da Hıristiyan aileler nezdinde panik yaratmaya çalışmışlar. Beyrut ve Fransa'da bulunan teşkilatlarına, Fransız makamlarına telefon ve telgrafla feryat yağdırmışlardı. Hatay'daki Fransız Delege Binbaşı Robert Collet, elinde birkaç telgrafla bana geldi. Rahibelerin şikayetlerinin Fransa'da çok yerlerde makes (yankı) bulabileceğinden, bunun Türk-Fransız dostluğu üzerinde dahi tesir yapması ihtimalinden endişe ettiğini söyledi. Bir çare bulmamı rica etti. İskenderun'da rahibeleri davet edip kendilerini razı etmek suretiyle hastaneden ayrılmalarını temin ettik. Böylece bir müşkül daha halledilmiş oldu.”⁷*

Yaşanan bu olay üzerine dikkatlerin üzerine yoğunlaştığı ve Fransızların Hatay'daki sağlık hizmetlerinde kullandıkları bu sörler ve doktorlar hakkında, daha sonraki dönemde Hatay'daki askeri yetkililer tarafından hazırlanan 8 Haziran 1939 tarihli bir rapor, VI. Kolordu Kumandanı M. Ergüder tarafından Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmay Başkanlığına sunulmuştur. Raporda; Fransızların Hatay'da sağlık hizmetlerini gördükleri bu sörler ve doktorlar ile din adamları ve acentaları, kendi çıkarları doğrultusunda bir casus gibi kullandıkları ve bu sörler ve doktorların verdikleri sağlık hizmeti ile Hatay halkına hoş görünerek, Fransızların kendilerine yükledikleri misyon doğrultusunda propaganda yaptıkları ve Fransızlara istihbari bilgiler sağladıkları belirtilmiştir.²⁶

1938 yılının Ekim ayı sonlarına doğru ise Hatay'daki sağlık kuruluşlarının personel ihtiyacını karşılamak amacıyla birtakım atamalar yapılmıştır. Buna göre: 25 Ekim'de Hatay Devlet Hastanesi katip ve muhasipliğine ayda seksen lira maaşla Elyas Tembe, 26 Ekim'de ise Dr. Corc Saliba Belen Nahiyesinde hükümete ve belediyeye ait tüm sıhhi işleri görmekle mükellef tutularak, sağlık bakanlığı bütçesinden ayda elli ve Belen Belediyesi bütçesinden on lira ücretle Belen memleket tabipliğine atanmıştır. Bu kişilerin yanı

sıra Jülyet Abdülhak ve Vahide Arsuzi ayda otuz lira ücretle devlet hastanesi hemşireliğine ve Janet Andriye ise ayda yirmi beş lira ücretle hemşire namzetliğine tayin edilmiştir.²⁵ 31 Ekim’de ise Hatay Devlet Hastanesi hemşireliğine ayda otuz lira ücretle Öjeni Hanna atanmış, İkbal Atakır ve Katbı Fadil Matta ise ayda yirmi beş lira ücretle hemşire namzetliğine getirilmiştir.²⁷

Bu arada 1938 yılı sonunda Hatay Devleti Sağlık Bakanlığınca görülen lüzum üzerine Hatay Devleti sağlık kadrosunda bir takım yer değiştirmeler yapılmış ve buna göre; Antakya Sıtma Mücadele Şube Tabibi Dr. Cavit Yurtman Antakya hükümet tababetine, Antakya Hükümet Tabibi Dr. Mesrur Bey Hatay Antakya belediye tababetine, Reyhaniye Sıtma Mücadele Şube Tabibi Dr. Cevri Civelek Kırıkhan hükümet tababetine, Kırıkhan Hükümet Tabibi Dr. Ali Muharrem Civelek Hatay devlet hastanesi dahili hastalıklar tababetine naklen tayin edilmişlerdir.²⁸

Hatay Devleti’nin sağlık alanındaki sorunları, Hatay Millet Meclisi’nde de ele alınmış ve 1 Aralık 1938’deki Hatay Meclisi görüşmeleri sırasında Dr. Vedi Bilgin, İskenderun’da bulunan Sahil Sıhhiye Teşkilatı hakkında Meclis’e bir önerge vermiştir. Önergede; bu teşkilatın nereye bağlı olduğu, burada bulunan doktor ve idari kadroda bulunan memurların kim tarafından tayin edildikleri, teşkilatın kim tarafından ve kimin parasıyla kurulduğu, geliri ve gemilerden aldığı vergilerle ilgili sorulara, sağlık bakanlığının cevap vermesi istenmiştir.¹⁸ Bu önergeyi 8 Aralık tarihli oturumda cevaplayan Sağlık Bakanı Ahmet Faik Türkmen, uluslararası bir teşkilat olan Sahil Sıhhiye Teşkilatı’nın bir karantina kurumu olduğunu ve Hükümetin programında diğer kurumlar gibi bu kurumu da düzenlemenin var olduğunu söylemiştir. Bu konunun uzamasının nedeninin teşkilatın uluslararası bir kurum olmasından kaynaklandığını söyleyen Türkmen, siyasi konular halledildikten sonra bu kurumda gerekli düzenlemelerin yapılacağını ifade etmiş ve hatta karantina durumu ile ilgili şimdiden tedbirler alındığını, Hatay’da bulunan doktorların katılımı ile bir kongre yapıldığını ve kısa bir süre içerisinde bu meselenin halledileceğini sözlerine eklemiştir. Yine Türkmen sözlerine devamla, Sahil Sıhhiye Teşkilatı ile ilgili siyasi sorun aşıldıktan sonra, kadrosu Hataylılardan oluşan yerli bir kurum haline dönüştürüleceğini ve bu karantina teşkilatının, deniz ve kara yoluyla gelen her türlü hastalıklara mani olmak için gereken her türlü tedbiri alacağı teminatını da vermiştir.¹⁸

19 Aralık 1938 günü ise Dr. İbrahim İnal’ın Meclis’e, ihtiyaç duyulan ilaçlar, eczaneler ve diplomasız bazı kimselerin tıp alanında çalışmaları hakkında verdiği önergeye ilişkin Kültür ve Sıhhat Encümeni’nin görüşünü Encümen adına Bekir Kunt açıklamıştır. Kunt bu açıklamasında; Vatandaşların acil ihtiyaçları olan bazı ilaçları eczanelerden tedarik edemedikleri, eczanelerde bulunması zorunlu olan bazı ilaçların bulunmadığı ve tıp eğitimi olmayanların bu alanda çalıştıkları hakkında İnal’ın verdiği 5 Aralık tarihli önergenin incelendiğini ve eczanelerde bulunması zorunlu ilaçların eczanelerde bulundurulması, eczanelere gece nöbetçiliğinin getirilmesi ve tıp alanında faaliyetlerin icrasına yönelik bir kanun çıkarılmasının Encümence uygun görüldüğünü Meclis’e arz etmiş ve Meclis de gereğinin yapılması için bu teklifin Hükümete havalesini uygun bulmuştur.¹⁸

Hatay Millet Meclisi, 1939 Şubat ayında aldığı karar ile bakanlıkların görev tanımlarında düzenleme yapmış ve buna göre sağlık hizmetleri Kültür (Maarif) Bakanlığında alınarak Adliye Bakanlığına bağlanmıştır. Dolayısıyla bu döneme kadar eğitim ve sağlık bakanı olarak Hatay Devleti’nin sağlık işlerini yürüten Ahmet Faik Türkmen’in yerine Hatay Devleti sağlık bakanlığı görevini, Adliye ve Sıhhat Vekili olarak Cemil Orhan Yurtman üstlenmiştir.^{18, 37}

Hatay Devleti Millet Meclisininin 23 Şubat 1939 tarihli oturumunda ise hükümet tarafından hazırlanıp Kültür ve Sıhhat Encümenine gönderilen Hıfzısıhha Kanunu Tasarısı hakkındaki Encümenin tutanağı okunmuştur. Bu tutanakta Encümen tasarısı hakkında özetle şu şekilde görüş bildirmiştir: Hükümet, Hıfzısıhha Kanunu hakkında bir tasarısı hazırlamış olmakla birlikte, Hatay Devleti Millet Meclisi 16 Şubat 1939 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti kanunlarını, Hatay Devleti kanunları olarak kabul etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti kanunları

arasında da bir Umumi Hıfzısıhha Kanunu bulunduğundan ve Hükümetin bunu yürürlüğe koyması gerektiğinden ayrıca bir kanun çıkarılmasına lüzum görülmemiştir, denilmiştir.¹⁸ Encümenin ifade ettiği gibi Hatay Devleti 16 Şubat 1939 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti kanunlarını, Hatay Devleti kanunları olarak kabul etmiş ve hatta bu kanunların uygulama esaslarını belirlemek amacıyla Türkiye’den uzmanlar gönderilmesini talep etmişti. Türkiye Cumhuriyeti de Türkiye ile Hatay arasındaki yakınlık ve bağlılığı arttırmak için uzmanlar göndermiş ve bu Hatay İstişari Heyeti tarafından belirlenen esasların yürürlüğe konmasını kabul etmişti.¹⁸

2.2. Hatay Devleti’nde Görülen Hastalıklar ve Bu Hastalıkların Önlenmesine Yönelik Yapılan Mücadele

Hatay Devleti’nin en önemli sağlık sorunları ise sıtma, trahom ve verem gibi sıklıkla görülen hastalıklardaki özellikle bunların arasında temel olarak bataklıklardan kaynaklanan sıtma, önemli bir problem haline gelmiştir.¹⁷

Ki bu noktada, Hatay Halk Partisi, Hatay halkına bir beyanname yayınlamış ve bu beyannamede; Hatay Devleti ve Hükümetinin memleketin sıhhi durumu üzerinde itina ile duracağı ifade edilmiş ve özellikle o günlerde temel sorunlardan biri olan sıtma ile mücadelede, ihtiyacı karşılayacak hastane ve dispanserlerin açılması ve sosyal yardım teşkilatlarının kurulmasının başlıca mesaiyi oluşturacağı belirtilmiştir.^{29,30}

Hatay Devleti Cumhurbaşkanı Tayfur Sökmen 1 Kasım 1938’de Hatay Millet Meclisi’ni açış konuşmasında Devletin kuruluşundan itibaren sağlık alanında yaşanan gelişmeleri şöyle özetlemiştir: Hatay Devleti’nin, sağlık alanında ileri ülkelerin teşkilat ve programlarını esas aldığı, eski idare döneminde “Adliye, Hükümet ve Emraz-ı Zühreviye Mücadele Tabipliği” görevlerini yerine getirmek için seyyar mıntika tababetlerinin kullanıldığını, fakat bunların kendilerinden beklenen hizmeti sunamadıklarından, bunların görev alanları sınırlandırılarak, bu işleri görmek üzere yerlerine “Hükümet Tababeti” kurulduğunu ifade etmiştir. Sökmen, Hatay’da sıtma ve trahom alabildiğine yayıldığından, bu hastalıklarla mücadele etmek amacıyla Mücadele Umum Müdürlüğü’ne bağlı biri Antakya’da, diğeri de Reyhaniye’de iki mücadele şubesi kurulduğunu ve bunların sayısının arttırılacağını belirtmiştir. Yine bugüne kadar ihmal edilmiş olan verem hastalığı ile mücadele etmek üzere bir “Veremle Mücadele Cemiyeti” kurulduğunu açıklayan Sökmen, halen 60 yataklı olup genişletilmesi düşünülen İskenderun’daki hükümete ait hastanesinin isminin değiştirilerek “Hatay Devlet Hastanesi” adını alacağını ve 60 yatak kapasitesinin 100 yatağa çıkarılacağını ve Antakya’da ayrıca bir hastane kurulması düşüncesinde olduklarını ifade etmiştir.¹⁸

Sökmen’in de ifade ettiği gibi o güne kadar ihmal edildiğinden verem hastalığı Hatay’da oldukça artmıştı. Buna yönelik bir hastane bulunmadığı gibi bu alanda ihtisaslaşan bir doktor da bulunmamaktaydı. Bununla birlikte Dr. İbrahim İnal, Şenköy’de veremlileri tedavi etmek için bir dispanser açmış, Kızılay’ın himayesinde de bir verem dispanseri açılması ve mümkün olunca da bir verem hastanesinin kurulması için mücadele etmiştir. Bu arada Sökmen’in konuşmasında kurulduğunu söylediği Veremle Mücadele Cemiyeti’nin başına Dr. Vedi Bilgin getirilmiş, Bilgin bu göreve atandıktan sonra Yenigün Gazetesinde yayınlanan yazılarıyla, halkı verem hakkında bilgilendirmeye çalışmıştır. Veremle Mücadele Cemiyeti de yine halkı bilgilendirmek amacıyla “Verem Hastalığı ve Korunma Çareleri” başlıklı konferanslar düzenlemiştir ki bu şekilde bir yandan halk verem konusunda bilgilendirilmeye çalışılırken bir yandan da veremle mücadele edilmiştir.¹⁵

1939 yılında, bu döneme kadar alınan önlemler, yapılan çalışmalara rağmen sıtma hastalığı halen Hatay’ın en büyük sağlık problemlerinden biri olarak bulunmaktaydı. Hatay Devleti Cumhurbaşkanı Tayfur Sökmen, sıtma sorununun bu hale gelmesinin nedeni olarak Fransız idaresi döneminde şehirdeki sağlık işlerinin ihmal edilmesini göstermişti. Sökmen bu sorunun temel kaynaklarından biri olan Amik bataklıklarının kurutulması amacıyla köylere gezi düzenlemiş ve Mazlum Paşa Dalyanı’nın yıkılması ve Amik’in temizlenmesi için de faaliyetlerde bulunmuştu.¹⁵

Bu arada, Hatay'da kurulu halkevleri de sağlık alanındaki bu mücadeleye katkı sunmaktaydı ve bu doğrultuda halkevlerinde, ücretsiz hasta bakım yurtları ve sağlık evleri açılmış ve sosyal yardım teşkilatları genişletilmiştir.³¹⁻³³

Türkiye Cumhuriyeti de bu süreçte Hatay'ın bu sorununa yakın ilgi göstermiştir. 1939'un Mayıs ayında, Türkiye'nin Hatay Devleti'ndeki fevkalade murahhas elçisi olan Cevat Açıkalin tarafından Türkiye Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'na gönderilen telgrafta; Hatay'daki sıtma mücadelesi için Hatay Devleti'nin talebi üzerine acil olarak 50 kilo kinin gönderilmesi istenmiştir. Bu talep üzerine Türkiye Cumhuriyeti, 50 kilo kininin Kızılay tarafından tedarik edilerek, Hatay'a gönderilmesini sağlamıştır.³⁴

Yine Hatay Devleti'nin bu sorunu, CHP'nin 29 Mayıs 1939 tarihindeki beşinci kurultayında da ele alınmış ve görüşmeler sonucunda, Hatay'da büyük sıtma yuvaları teşkil eden Amik bataklığının kurutulması, Hatay'da en kısa sürede sıtma ve trahom mücadelesi teşkilatının kurulması, Antakya'da bir memleket hastanesi yapılması yolunda kararlar alınmıştır.^{35,36}

Sonuç

Hatay Devleti 2 Eylül 1938'de kurulduğunda, diğer alanlarda olduğu gibi sağlık alanında da önceki dönemden kalan birçok problemi devralmıştı. Bunlar özellikle manda idaresinin ihmal ettiği, sağlık kurumu ve personelinin yetersizliği ve yine manda idaresinin mevcut hastalıklara ve bu hastalıkları yaratan Amik bataklıkları gibi sorunlara duyarsızlığı nedeniyle ciddi bir şekilde Sancak'ta yayılan sıtma, trahom ve verem gibi hastalıklardı.

Manda idaresi döneminde önce ihmal edilip, sonra içinden çıkılmaz bir hal aldığı dönemlerde Fransızların devreye girerek, yeterli olmasa da bir takım adımlar atması, bu ihmalin özellikle yapıldığını akla getirmektedir. Fransızlar uyguladıkları bu politika ile bir bakıma, kendileri olmazsa bu hizmetlerin halka ulaştırılmayacağı imajını vererek, bölge halkını kendine bağımlı kılmayı ve böylece bölgedeki hakimiyetlerini sağlamlaştırmayı hedeflemişlerdir. Yine manda idaresi döneminde Fransızlar, sağlık hizmetlerini genel olarak Hristiyan misyonerlere ve "sör" denilen ve sağlık kurumlarında hemşirelik yapan rahibelere gördürerek bu hizmetlerinden dolayı bu kişilere, dolayısıyla Fransızlara bir sempati oluşmasını sağlamaya çalışmış ve bu sempatiyi de aynı amaç doğrultusunda kullanmışlardır.

Buna karşılık Türkiye Cumhuriyeti Devleti de birtakım önlemler almış, Hatay'ın sağlık sorunlarına yönelik fikri ve maddi katkılarının yanı sıra buraya gönderdiği kişiler vasıtasıyla, hem Hatay halkının sağlık sorunlarının çözümüne katkıda bulunmuş ve hem de önce Hatay'ın bağımsızlığının sağlanması ve sonrasında da Türkiye'ye katılması noktasında Hatay halkını örgütlemiştir.

Hatay Devleti ise mevcut sağlık sorunları ile mücadelede, ileri ülkelerin teşkilat ve programlarını örnek almış, idari ve hukuki düzenlemelerinin yanı sıra, yeni hastane ve dispanserlerin kurulması, mevcutlarının şartlarının iyileştirilmesi ve kapasitelerinin arttırılmasını mümkün olduğunca sağlamaya çalışmıştır. Hükümet tabiplikleri, Mücadele Umum Müdürlüğü, Veremle Mücadele Cemiyeti gibi teşkilatlar kurmuş ve Hataylıların sağlık sorunlarının çözümü için mücadele etmiştir.

Bilgi

Çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynaklar

1. Sofuoğlu A, Dağıstan A. İşgalden Katılıma Hatay. Phoenix Yayınevi; 2008.
2. Sarıay Y. Atatürk'ün Hatay Politikası-I (1936-1938). In: Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası - Makaleler. Atatürk Araştırma Merkezi; 2010.
3. Gönübol M, Sar C. Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938). Atatürk Araştırma Merkezi; 1990.

4. Oran B, ed. Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt 1: 1919-1980. İletişim Yayınları; 2009.
5. Soysal İ. Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920- 1945), 1. Cilt. Türk Tarih Kurumu Basımevi; 2000.
6. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.10.222.501.4, 27.01.1937.
7. Melek A. Hatay Nasıl Kurtuldu. Türk Tarih Kurumu Yayınları; 1991.
8. Cumhuriyet Gazetesi, 28.01.1937.
9. Türk Sözü Gazetesi, 31.01.1937.
10. Ulus Gazetesi, 28.01.1937.
11. Bolat M. Milli Hatay Mitingi (1937). In: Türk Tarihçiliğinde Kırk Yıl: Prof. Dr. Mustafa Yılmaz'a Armağan. Siyasal Kitabevi; 2023.
12. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.1.606.97.1, 04.02.1937.
13. Tuncer H. Atatürkçü Dış Politika. Kaynak Yayınları; 2008.
14. Akyol T. Ama Hangi Atatürk. Doğan Kitap; 2008.
15. Payaslı V. Siyasal, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Sancak'tan Vilayet'e Hatay (1921-1960). Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi; 2013.
16. Tekin M. Hatay'ın İşgal Yılları ve Bağımsız Hatay Devleti Kronolojisi (1918-1939). Atatürk Araştırma Merkezi; 2010.
17. Can R, Kadioğlu S. Hatay Cumhuriyeti'nde Sağlık Hayatı: Yerel Yenigün Gazetesindeki Yansımalar. Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi 2013;3(1):34-52.
18. Tekin M, ed. Hatay Devleti Millet Meclisi Zabıtları. Atatürk Araştırma Merkezi; 2009.
19. Ulus Gazetesi, 06.09.1938.
20. Sarınoy Y. Atatürk'ün Hatay Politikası II (1938-1939). Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi 1996;12(35):407-454.
21. Cumhuriyet Gazetesi, 08.09.1938.
22. Akşam Gazetesi, 08.09.1938.
23. Hatay Devleti Resmi Gazetesi, 26.10.1938.
24. BCA (ATESE Arşivi), 110.9.1.14.8.0.9, 05.10.1938.
25. Hatay Devleti Resmi Gazetesi, 08.11.1938.
26. BCA (ATESE Arşivi) 110.9.1.14.8.0.48, 08.06.1939.
27. Hatay Devleti Resmi Gazetesi, 10.11.1938.
28. Hatay Devleti Resmi Gazetesi, 3.12.1938.
29. Akşam Gazetesi, 02.09.1938.
30. Ulus Gazetesi, 02.09.1938.
31. Ulus Gazetesi, 26.01.1939.
32. Akşam Gazetesi, 26.01.1939.
33. Cumhuriyet Gazetesi, 23.04.1939.
34. BCA, 30.10.225.515.15, 10.05.1939.
35. Cumhuriyet Gazetesi, 30.05.1939.
36. Ulus Gazetesi, 30.05.1939.
37. Hatay Devleti Resmi Gazetesi, 01.03.1939.